

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертация за присъждане на научната степен „доктор на изкуствознанието“, специалност „Изкуствознание и изобразителни изкуства“,
8.1, Теория на изкуствата

Дисертант: доц. д-р Александър Куюмджиев, Институт за изследване на изкуствата-БАН

Тема: *Произведения на светогорски зографи в България (1750-1850)*

От: проф. д-р Емануел Мутафов, Институт за изследване на изкуствата при БАН

Доц. д-р Александър Стоянов Куюмджиев е зачислен за докторант на свободна подготовка правомерно и отчислен с право на защита за присъждане на научната степен „доктор на изкуствознанието“, депозирайки необходимата декларация за оригиналност и достоверност на предложеното изследване, автореферат, както и декларация за публикациите (7) и цитиранията (15), свързани с темата на дисертацията от 16.11.2020 г. и други документи. С други думи, процедурата е проведена според всички изисквания на ЗРАСРБ, а документацията – изрядна. Самият дисертационен труд на доц. д-р А. Куюмджиев, озаглавен *Произведения на светогорски зографи в България (1750-1850)*, се състои от 414 стр. заедно с около 800 илюстрации. Опусът е обсъждан за зачисляване и предварителна защита от ИГ „Средновековно и възрожденско изкуство“ на ИИИЗк-БАН, направени са препоръки от участниците в заседанието, които са взети предвид в окончателния вариант на текста; от НС на Института е гласувано НЖ и процедурата се провежда без възражения. От формална гледна точка текстът отговаря на минималните национални изисквания за подобен труд, както на изискванията в Правилника на ИИИЗк-БАН, според който чистият текст на докторската дисертация не бива да е по-малък от 150 стандартни страници, а темата и съдържанието на доктората не трябва да повтарят темата и съдържанието на дисертацията, с която е присъдена о.н.с. доктор.

Александър Куюмджиев защитава дисертация на тема *Стенописите в главната църква на Рилския манастир* през 1998 г. Две години по-късно получава наградата за най-добър млад учен на БАН в областта на хуманитаристиката. Хабилитира се с изследване върху светогорски

майстори, от което се ражда монографията *Църквата Св. Никола в гр. Елена*. С., 2011, 154 стр. Приносът на доц. Куюмджиев в изследванията на иконографията и атрибуирането на паметници се откриват и в неговото сериозно участие в колективни трудове като *Гръцки зографи в България след 1453 г.* (2008 г.) и *Корпуса на стенописите от XVII в. в България* (2012 г.). С присъщата му упоритост и вглъбеност обаче колегата не изостави дисертационния си труд, оформи го също като монография и го издаде през 2015 г. Неговите 720 стр. и внушително оформление превърнаха книгата в едно от най-респектиращите издания на ИИИЗк-БАН. За него пък бе номиниран и получи наградата *Питагор* на МОН за най-добра научна книга за 2015 г. И когато всички в гилдията си мислехме, че „летвата“ не може да се повдигне повече, се появи грандиозният проект *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България*, в който А. Куюмджиев бе идеолог, организатор и основен автор. Той пък роди едноименния опус, издаден през 2018 г. Така колегата се превърна в представител на „тежкия“ жанр в гилдията.

Опитах се да начертая досегашния път на доц. Куюмджиев в науката само за да подчертая неговата последователност, неотклонност от периода, който си е избрал, както и предпочитанието към обемните и задълбочени изследвания на предмодерното изкуство на Балканите и в частност на България. В тази връзка депозираната дисертация *Произведения на светогорски зографи в България (1750-1850)* от 414 страници и 800 илюстрации е очаквана.

Текстът на дисертацията съдържа увод, шест глави, заключение и библиография. Анализирайки в дълбочина множеството ракурси за рецепция на термина *светогорски*, доц. Куюмджиев заключава, че е грешно атонското да се „национализира“ в унисон с тенденциите на науката ни от социалистическия период, а трябва да се търси вътрешната художествена същност на произведенията, създадени на Атон или от майстори, получили школовката си на Света гора. Оттук тръгва и едно от методологически важните за работата и донякъде улесняващи изследователите достижения, а именно да се дефинират три основни категории „светогорски“ художници: обучавани на Атон през 1750-1850 г.; зографи, свързани с Атон; анонимни зографи. В увода добре е очертана историческата и социалната рамка на функциониране на духовността през периода, т.е. зададен е и контекста на художествените процеси с естествен акцент върху случващото се на Света

гора. Привличат се данни от поменици, от подписи на зографи и др., с което авторът излиза от традиционните периметри на изкуствоведското изследване.

И след като терминологията, историята и критериите са уточнени Куюмджиев започва да се занимава с двете водещи ателиета за втората половина на XVIII в. и началото на XIX в. или със зографите Никифор от Карпениси и Макарий от Галатиста, привличайки също известното за техните ученици и тяхната продукция, но добавяйки и много нови атрибуции. Разбира се, периодът, заявен още в заглавието, 1750-1850 г. не предполага заниманието с Дионисий от Фурна, който към началната за изследването дата със сигурност е покойник, а и дори за гръцките колеги не е ясно дали ателието му е създадено на Света гора или при връщането му в родната Аграфа. За сметка на това обаче някои от приписваните му творби на съвременна българска територия са разгледани в текста на Куюмджиев.

Главата за пътищата за проникване на светогорското изкуство по българските земи е ценна с очертаването на механизмите на таксидиотството, за уточняване същността на функционирането на метосите като посредници в поклонничеството, но и в обмена на идеи, на ктиторството и индивидуалните поръчки, което я превръща в принос към културна история на Балканите през османския период. Последното отново не е присъщо повечето изкуствоведски трудове у нас. В тази връзка и предхождащият същинската част критичен историографски преглед също е приносен, тъй като разглеждането на мястото на Света гора в епохата на т.нар. българско Възраждане, разбива доста стереотипи на научното ни дирене от XX в. Затова методологическият принос на Куюмджиевия критичен прочит на написаното досега за „националното“ тепърва ще въздейства върху изследванията на по-младите колеги.

Безспорно присъствието на произведения на светогорски майстори по българските земи през предмодерната епоха е въпрос от първостепенна важност за историята на културата и изкуството у нас. Тя не е ставала обект на нарочно изследване в миналото, защото: 1. Първостепенна задача да изследователите е била да се покаже националния характер на изкуството по нашите земи, както неговата уникалност и по възможност светски характер; 2. Механизмите за атрибуция на неподписани творби не са имали нивото си от наше време; 3. Сравнителният материал, натрупан при лични наблюдения при експедиции зад граница и въз основа на чужди публикации, е бил

оскъден; 4. Липсвали са опциите за работа с дигитални технологии за сравнение, промяна на контраста и увеличение на изображенията. Светогорските зографи са се подписвали инцидентно, заради което атрибуирането на техните работи по нашите земи доскоро бе трудно. В това отношение А. Куюмджиев е всепризнат експерт, на неговите многобройни атрибуции и предатирания може да се вярва, тъй като те се основават на сериозна и лична методология, придобита и изпитана през годините, в които е работил в пряк физически контакт с икони в криптата на „Св. Александър Невски“, както и по време на множество експедиции по църкви и манастири. Определено достижение в тази насока например е атрибуцията на царските икони от олтарната преграда на Митрополитската църква в Самоков към творчеството на Никифор от Карпениси, които доскоро се приемаше, че са дело на Христо Димитров. С дисертацията на А. Куюмджиев се поставя и край на един период от живота на гилдията, който романтично определяше всяка по-изкусно изработена икона като дело на митичния Христо Димитров от Самоков. И говорейки за основателя на Самоковската живописна школа, колежата стига до смелата, но добре аргументирана теза, че всъщност Неофит Рилски е преувеличил светогорската школовка на майстора. Като друго достижение на труда мога да посоча например „въвеждането в обръщение“ на произведенията на Доситей от Печ у нас чрез атрибуциите на шест царски икони от иконостаса на църквата в Девическия метох в Самоков. Тези икони според А. Куюмджиев се приписват неточно на Христо Димитров, Йоан Иконописец или Димитър Христов, а са принадлежали на старата църква в метоха, издигната през 1818 г. Особено важно за мен също е, че са преразгледани т.нар. „български“ паметници на Атон и конкретно стенописите в манастирите Зограф и Хилендар, с което авторът ги изважда от кръга произведения на възрожденското ни изкуство, защото са работени изцяло от светогорски зографи с гръцки произход. Така се развенчава един пореден националистичен мит, който води по-сериозна обективност.

Текстът, някак скромно озаглавен *Произведения на светогорски зографи в България (1750-1850)*, далеч не е „инвентарен списък“ на икони, защото например е уточнен характера на обучение в светогорските ателиета и са проучени идентичността и професионалният статут на светогорските зографи, родовия и затворен характер на тяхната организация и пр. С други думи, самата дисертация далеч надхвърля заявеното в заглавието си и прави редица теоретични обобщения, които тепърва ще се използват.

Особено значимо също е заключението на автора, че през XIX в. от Атон към съвременните наши територии се пренасят голямо количество шампи, оттам се поръчват икони и се канят зографи, а в обратната посока се появяват инцидентно отделни произведения, било то чрез поклоннически дарения или чрез светогорските метоси. Така се стига до заключението, че *тези единични примери обаче се тълкуват спекулативно в по-старата ни литература, създавайки впечатление, че са съществували осъзнати и действащи двупосочни художествени връзки.*

Огромното количество публикации на гръцки език, които А. Куюмджиев е обработил, за да напише своето изследване е достойно за адмирации и като грецист уверявам останалите членове на НЖ, че нямам забележки към прочита му. Тук, а и във връзка с горната мисъл, е мястото за стандартните критични бележки, които замаскирани под „препоръки за бъдещо издаване“, винаги откакто чета рецензии са ме втрещявали, особено когато след тях „убедено се гласува „за“ присъждането на определена степен или звание... Крайно неетични ми се струват критичните бележки от колеги, които са участвали във всички фаза на обсъждането на един труд, а не са ги направили преди рецензията и/или становището си в НЖ, в което доброволно са се включили, съгласявайки се по дефиниция с достойнствата на определена кандидатура. Когато аз не приемам качествата на един кандидат и приноса на неговия труд, отказвам да участвам в процедурата по избора му. Не желая и да му налагам своята визия по определени въпроси, тъй като всеки е свободен да изказва тези, стига да ги аргументира адекватно. Другото е своеобразна цензура, зловредност или обикновено самоизтъкване. След това обобщение на наблюденията ми върху някои процедури през последните години в Института за изследване на изкуствата искам да уточня: нямам критични бележки към *Произведения на светогорски зографи в България (1750-1850)*, тъй като ако имах, щях да напиша подобно изследване по подобър начин, но не съм. Не съм проверявал колко често авторът ме цитира, защото това е негово право и в никакъв случай не е определящо за качеството на труда му.

Въз основа на гореизложеното твърдя, че дисертацията *Произведения на светогорски зографи в България (1750-1850)* на Александър Куюмджиев е обмен, значим, приносен, новаторски и обещаващ по отношение на научната си конвертируемост труд, който ще промени много от стереотипите на мислене за българското Възраждане. Той за първи път събира, анализира и

систематизира творбите на светогорски зографи от съвременната територия на България – дело, което в момента единствено Куюмджиев може да извърши, за което заслужава всякакъв респект. Подобен проект изисква специален талант за обобщаване на огромно количество информация, за намиране на репери за нейната организация и интерпретиране, какъвто малцина притежават. Изисква упоритост, себеотрицание и трудолюбие, които също не са присъщи на всекиго.

Авторефератът, приложен към комплекта от документи, съответства на съдържанието и структурата на дисертацията и представя коректно приносите му. Декларация за публикациите (7) и цитиранията (15), свързани с темата на дисертацията от 16.11.2020 г., не е относима към процедурата, а по-скоро ще бъде използвана за регистрацията на кандидата в НАЦИД като „доктор на изкуствознанието“.

Препоръчвам на другите членове на научното жури да присъдят на доц. д-р Александър Куюмджиев научната степен „доктор на изкуствознанието“ по специалност „Изкуствознание и изобразителни изкуства“, 8.1, Теория на изкуствата, за което ще гласувам и аз с твърдо убеждение и удоволствие.

09.02.2021 г.

проф. д-р Емануел Мутафов